

Олійник М. П.

ДЖЕРЕЛА З ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ В РОКИ НЕПУ (1921-1928)

В статті здійснено умовне групування широкого корпусу джерел з історії Поділля в роки нової економічної політики (1921-1928), дано характеристику архівним джерелам за їхнім походженням. Проведено комплексний аналіз документів і матеріалів 5 державних архівів, низки збірників опублікованих документів, публікацій у республіканських і подільських часописах, мемуарів.

Ключові слова: архів, джерело, документ, неп, мемуари.

Докладне об'єктивне історичне дослідження можливе винятково на основі широкого кола джерел, яке складають документальні та наративні матеріали. Джерела з історії Поділля в роки непу (1921-1928) умовно можна поділити на такі групи: 1) опубліковані та 2) неопубліковані (архівні) документальні джерела; 3) газетна періодика 1920-х рр.; 4) мемуари. Основий масив джерел неупередженої інформації становлять неопубліковані документи та матеріали Національного архівного фонду України.

Архівні джерела за походженням поділяються на підгрупи: а) нормативно-правові та організаційно-розпорядчі документи (законодавчі акти, директиви, накази, постанови, резолюції, офіційні листи та телеграми) вищих партійних і радянських органів, у яких зафіксовано їхню діяльність щодо впровадження непу в УСРР і регіонах республіки; б) виконавчо-розпорядчі документи (накази, циркуляри, обіжники, постанови, доповіді, відозви, оголошення) губернських, повітових (окружних), волосних (районних) органів влади на Поділлі, спрямовані на реалізацію рішень вищестоящих інстанцій; в) інформаційно-довідкові документи (анкети, довідки, звіти, інформаційні та політичні зведення і листи, статистичні матеріали), які містять інформацію про реалізацію зазначених рішень; г) діловодні документи (протоколи засідань і підготовчі матеріали до них) партійних комітетів і органів радянської влади, що розкривають механізми розгляду питань і ухвалення рішень.

Оскільки державна політика апріорі виробляється в столиці, а вже потім реалізується

в регіонах, то відповідним чином було визначено перелік державних архівів, фонди яких містять необхідну для розв'язання завдань і досягнення мети інформацію. Насамперед нами опрацьовані документи, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. На їхній основі можлива реконструкція процесу вироблення рішень, заходів, спрямованих на їхню реалізацію, та ступінь виконання. Зокрема, документи та матеріали фонду "Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів" (ф. 1) містять інформацію щодо організації та проведення виборів до рад різних рівнів, регламентації роботи місцевих рад і їхніх відділів, перманентної роботи з упорядкування та скорочення радянського апарату. Значний масив необхідних даних дають протоколи засідань президії ВУЦВК, на яких обговорювалися різноманітні питання життєдіяльності УСРР і регіонів, ухвалювалися відповідні рішення, зокрема, щодо запровадження непу, боротьби з антибільшовицьким повстанським рухом, який радянська влада називала "бандитизмом", проведення адміністративно-територіальної реформи тощо.

Важливий корпус документів щодо діяльності уряду з реформування, відбудови й розвитку народного господарства та соціально-гуманітарної сфери, політичного становища губерній, боротьби з контрреволюцією, "бандитизмом" і кримінальною злочинністю містить фонд "Рада Народних комісарів Української радянської соціалістичної республіки (РНК УСРР, Раднарком УРСР)" (ф. 2).

Можливість проаналізувати документи, якими обмінювалися уряди УСРР та Російської Федерації, а згодом СРСР, надають документи з фонду “Постійне представництво РНК УРСР при Уряді РНК СРСР” (ф. 3).

Опрацювання матеріалів фонду “Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР” (ф. 5) дозволяє не лише отримати цінну інформацію щодо боротьби з кримінальною злочинністю, самогоноварінням, а й стосовно проведення адміністративно-територіальної реформи, визначення статусу та меж населених пунктів, взаємовідносин із церковними громадами тощо. При цьому слід пам’ятати, що НКВС у період непу ще був органом, до відання якого належали всі сфери власне внутрішньої політики. У звичне нам міністерство з винятково правоохоронними функціями він був перетворений у ході масових репресій 30-х років минулого століття.

Багату інформацію щодо проведення землеустрою, розвитку сільськогосподарської кооперації та колективізації в роки непу, стану комун і артільей дає аналіз справ фондів “Народний комісаріат земельних справ УСРР” (ф. 27) та “Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів” (ф. 559). Чітке розуміння характеру і особливостей міжбюджетних відносин дають матеріалами фонду “Народний комісаріат фінансів УРСР (Наркомфін УРСР)” (ф. 30).

Достатньо цінну інформацію про особливості діяльності мережі роздрібної торгівлі “Ларьок” дослідник отримає, опрацьовуючи матеріали фонду “Всеукраїнське пайове товариство роздрібної торгівлі “Ларьок” (Ліквідком товариства “Ларьок”)” (ф. 57).

Важливі узагальнені відомості про стан шкільної мережі на Поділлі та вищої школи в губернії, матеріальне становище вчителів, прийом у регіоні голодуючих дітей Поволжя містить фонд “Народний комісаріат освіти УРСР” (ф. 166).

Унікальні факти про формування та діяльність комнезамів, організацію загонів неможливі для боротьби з “бандитизмом”, списки та біографії активістів комнезамів, які загинули в цій боротьбі, а також статистичні відомості окружних комітетів неможливі для сільськогосподарські колективи зосеред-

жено у фонді “Всеукраїнський центральний комітет неможливі селян” (ф. 257).

Незамінні першоджерела стосовно реального масштабу голоду в Поволжі та його наслідків, діяльності подолян з надання допомоги голодуючим дітям містяться у фондах “Ліквідаційна комісія Всеукраїнської комісії по боротьбі з наслідками голоду” (ф. 258) та “Центральна комісія допомоги дітям при Всеукраїнському Центральному Виконавчому комітеті” (ф. 283).

Різноманітну інформацію щодо діяльності Держплану УСРР з розвитку сільськогосподарської, споживчої та лісової кооперації, індустріалізації колективних господарств, його участі в проведенні районування тощо містить фонд “Українська державна загальнопланова комісія при Українському економічному засіданні” (ф. 337).

Безцінні дані про методи викачування податку, боротьбу з приховуванням землі та з повстанським рухом містять фонди “Народний комісаріат продовольства УРСР” (ф. 340) та “Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при Раді Народних комісарів УРСР” (ф. 3204).

Справи з фонду “Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ)” (ф. 1) Центрального державного архіву громадських об’єднань України містять документи та матеріали, які свідчать про вироблення та реалізацію політики компартії з усіх питань життєдіяльності республіки. Тут акумулювалася інформація про діяльність не лише місцевих партійних організацій та їхніх керівних органів, а й усіх без винятку органів радянської влади, правоохоронних, народногосподарських, громадських та інших структур. Також зберігаються безцінні документи про національно-визвольну повстанську боротьбу українського народу в роки непу, зокрема й на Поділлі, свідчення колоніального характеру дій проти повстанців з боку влади, антинародний характер податкової політики. Критичний аналіз цих справ дозволяє отримати об’єктивну картину стану народного господарства, соціальної сфери, освіти та культури, відносин держави і церкви тощо. Матеріали цього фонду дають повне уявлення про сутність партійно-радянського режиму. Саме тому в радянські часи доступ до

них жорстко регламентувався і потребував від бажуючого ознайомитися з ними 2-ї форми допуску до державних таємниць від КДБ, оскільки практично всі справи даного фонду мали гриф “цілком таємно”.

Опрацювання матеріалів фондів “Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У” (ф. 5) та “Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (істпарт)” (ф. 17) дозволяє побачити масштабну пропагандистську кампанію більшовиків із захисту інтересів жертв іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни, рівень дискусії в комсомолі з ідейних і організаційних питань.

Ще більше втаємниченими донедавна були документи і матеріали фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Ґрунтовне опрацювання матеріалів фонду “Колекція друкованих видань оперативного архіву КДБ УРСР” (ф. 13), який містить зокрема й документи, які підлягали знищенню, але з якихось причин цього зроблено не було, дозволило виявити та дослідити документальні свідчення про існування українських антирадянських підпільних організацій на Поділлі в 1926-1928 роках. Крім того, вдалося відшукати свідчення про єврейське підпілля в регіоні та боротьбу з ним подільських чекістів.

Відзначаючи важливість документів і матеріалів, які зберігаються у вищезазначених архівах, з огляду на тему статті більшу частину опрацьованих нами документальних джерел склали справи фондів державних архівів Вінницької та Хмельницької областей. Насамперед це фонди “Подільський губернський комітет комуністичної партії більшовиків України” (фп. 1) та “Подільський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів” (фр. 925). Їхнє опрацювання дозволило отримати об’єктивну інформацію про всі сторони життя регіону в досліджуваній період. Дані щодо процесів, які відбувалися на рівні повітів, а після їхньої ліквідації в 1923 р. – округ, містяться у фондах Кам’янецького (фр. 336), Летичівського (фр. 912) і Новоушицького (фр. 1010) повітових виконавчих комітетів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів;

Вінницького (фп. 29), Кам’янецького (фп. 3), Могилівського (фп. 31), Проскурівського (фп. 301), Тульчинського (фп. 33) окружних комітетів КП(б)У” та Вінницького (фр. 595), Гайсинського (фр. 833), Кам’янецького (фр. 337 і 337 сч.), Могилівського (фр. 489), Проскурівського (фр. 926), Тульчинського (фр. 93) окружних виконавчих комітетів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Для порівняння процесів, які проходили на Поділлі та Волині, були опрацьовані справи фондів Полонського (ф. 1386) і Старокостянтинівського (ф. 4133) повітових виконавчих комітетів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та Шепетівського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (фр. 766) Волинської губернії.

Важливе місце серед джерел посідають опубліковані документи і матеріали. Частина з них, переважно нормативно-правові акти, були надруковані на шпальтах офіційного видання “Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України”.

Більшість же першоджерел побачили світ у різних збірниках документів і матеріалів. Перші з них були надруковані в 20-ті рр. й мали тематичний характер. Так, у 1925 р. було проведено інкорпорацію нормативно-правових актів, які регламентували прийом на роботу, тривалість робочого дня, відпочинку та відпустки молоді, умови оплати праці цієї категорії працюючих [1]. Зберігають свою актуальність і в наш час збірники, присвячені ходу та підсумкам адміністративно-територіальної реформи 1923–1925 рр. [2], організації роботи депутата місцевої ради (як приклад надання допомоги обраним уперше) [3]. Цінну інформацію щодо перетворень на Поділлі в роки непу містять збірники, видані працівниками держархіву Вінницької області в 1957 і 1987 рр. [4]. Зауважимо, що укладачі цих збірників працювали в певних історичних умовах, що не могло не позначитися на характері відібраних для публікації першоджерел. Тому лише у наш час з’явилася можливість надрукувати документи, які розкривають всю палітру подій доби непу на Поділлі [5]. Необхідно звернути особливу увагу на фундаментальне видання документів і матеріалів “Советская де-

ревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД» [6], яке своїм об'єктивним підходом до публікації першоджерел дисонує з домінуючою у Росії тенденцією на прославлення Сталіна та фактичною реабілітацією комуністичного режиму.

До кола опублікованих джерел також належать видання ЦСУ УСРР, у яких міститься багатий статистичний матеріал щодо сільського господарства [7], підсумки всесоюзного перепису населення 1926 р. [8] та комплексні дані щодо окремих округ Подільського краю [9]. Логічним продовженням цих видань є «Політ-економічний опис Проскурівської округи за даними 1930 року» [10].

Цінними є публікації рішень, стенограм засідань, бюлетенів та інших документальних матеріалів, продуктованих радянськими та компартійними органами Поділля у вигляді окремих брошур [11]. Надзвичайно важливим є унікальний дослідницький проект Інституту історії України НАН України «Україна: хроніка ХХ століття» [12]. На основі аналізу величезного обсягу архівних матеріалів та публікацій у часописах авторський колектив, шляхом публікації витягів з них, реконструював щоденні події в Україні впродовж майже всіх 20-х років.

Важливі документальні дані щодо адміністративно-територіальної реформи 1923-1925 рр. містять статті голови Держплану УСРР Г. Гринька [13], членів секції з районування Держплану УСРР І. Вологодцева й В. Ключова [14], брошура секретаря ВУЦВК П. Буценка [15]. В них ми знаходимо багату інформацію не лише щодо проведення цієї реформи, а й про маловідомі пропозиції тогочасних російських керманічів розділити УСРР на дві області – промислову та сільськогосподарську.

Різномітну інформації про повсякденне життя регіону в роки непу дало ознайомлення з публікаціями республіканської газети «Вісти ВУЦВК» та місцевих часописів: «Вісти», «Известия», «Праця кличе!», «Проскурівський пролетар», «Робітнича газета», «Рабочий подросток», «Червоний казак», «Червоний кордон», «Червоний край» тощо. Зазначимо, що тогочасні газети, реалізуючи ленінські настанови щодо партійності преси, були активними учасниками будівництва радянського суспільства. Газети були не стільки інформаційними

органами, скільки засобом пропаганди політичної партії. З номера в номер проводилися ідеї непримиренної боротьби з ворогами трудового народу, до яких відносили петлюрівців, куркулів, саботажників, самогонників, бюрократів тощо. Постійно пропагувався передовий досвід чи то в сільському господарстві, чи в промисловості, чи в культурному будівництві. Широка мережа сількорів дозволяла виявляти і вести боротьбу з дрібними негараздами. Зате успіхи були великими, перемоги – масштабними, а світле майбутнє – близьким. Всі, хто цього не розумів, вважалися підозрілими елементами. Невдовзі по завершенні непу їх переक्валіфікували на ворожих елементів і знищили.

Важливим історичним джерелом є спогади очевидців подій. У 30-40 рр. ХХ ст. було опубліковано низку розповідей учасників визвольних змагань. Серед них є роботи, в яких безпосередньо аналізувався перебіг повстанської боротьби на Поділлі в 20-х роках: спогади керівника повстанської боротьби на Поділлі Я. Гальчевського «Проти червоних окупантів» [16] та документальна повість Ю. Горліса-Горського (Городянина-Лісовського) «Отаман Хмара. З таємниць ГПУ» [17]. Хоч вони мають відверто суб'єктивний характер, проте дозволяють відчутти характер епохи, настрої безпосередніх учасників подій та їхніх очевидців. Крім того, в них міститься інформація, яка не завжди збереглася в інших джерелах.

Широкі можливості відкриває перед дослідником використання глобальної інформаційної мережі Internet. Однак користування її ресурсами потребує пильності та критичного підходу до розміщеної там інформації, вимагає її перепереверки. Це зумовлено оприлюдненням у мережі як достовірних публікацій, так і матеріалів сумнівного характеру.

Отже, комплексний аналіз документів і матеріалів архівних справ Національного архівного фонду України, збірників та окремих опублікованих документів, публікацій у республіканських і подільських часописах, спогадів учасників визвольних змагань дозволяє сформулювати автентичну, вірогідну та репрезентативну джерельну базу, яка робить можливим отримання інформації достатньої для розкриття проблеми загалом і окремих напрямів зокрема.

Джерела та література

1. Скарубский М. Законы о труде рабочей молодежи / М. Скарубский, Н. Коптев, П. Черновол / Под ред. и предисловием Е. Г. Горбачева. Харьков: Из-во "Пролетарий", 1925. 152 с.
2. Районирование СССР. Сборник материалов по районированию с 1917 по 1925 год. Под ред. К. Д. Егорова. Москва-Ленинград: Изд-во "Плановое хозяйство", 1926. 295 с.; Адміністративно-територіальний поділ У.С.Р.Р. При 3-х ступневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 року) / Центральна Адміністративно-Територіальна Комісія при ВУЦВК'у. Харків: Друкарня ВУЦВК'у "Червоний Друк", 1925. 110 с.
3. Радянське будівництво. Порадник для низового робітника на районі та селі. Зі вступною статтею Члена Президії-Секретаря Київського Окрвиконкому В. М. Стойкевича. Київ: Газета "Вісти ВУЦВК", 1926. 363 с.
4. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): Збірник документів і матеріалів / [Ред. кол.: І. О. Пшук (відпов. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та інш.]. Вінниця, 1957. 560 с.; Социалистическое строительство на Виннитчине: Документы и материалы: (1921–1941) / [Сост. В. Ф. Воловик и др.; редкол.: Г. Я. Буртяк (руководитель) и др.]. Одесса: Маяк, 1987. 272 с.
5. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: Збірник документів та матеріалів / Обласна редколегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" (голова І С. Гамрецький, заступники В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін./ Автори-упорядники: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. Вінниця, ДП "ДКФ", 2007. 704 с. ; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції "згори". 1928–1940 / Авт. вступ. ст.: В.Васильєв, Р. Подкур; [упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 528 с.; Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / [Автор-упоряд., передмова, коментарі М. П. Олійник]. Хмельницький: ХНУ, 2008. 268 с. ; Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Української революції (1919-1921) і повстанського руху під проводом Я. Гальчевського (1921-1924): збірник документів та матеріалів / [упоряд.: Байдиш В.Г., Завальнюк О.М., Олійник Ю.В., Галатир В.В., Павлунішена Т. Д.]. – Кам'янець-Подільський: ПП "Медобори-2006", 2015. 536 с. (серія: "Праці Державного архіву Хмельницької області": вип. 12).
6. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 1. 1918–1922 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2000. 864 с. ; /Т. 2. 1923-1929 гг./ , 2000. 1168 с.
7. Сельское хозяйство Украины. Харьков: Издательский отдел НКЗ, 1923. 232 с.; Статистика України. Серія II. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1924 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). Харків-Київ: Центральне статистичне управління УСРР, 1925. Т. III. Вип. 7. № 59.
8. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Т. XII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи Москва: Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. 472 с.
9. Проскурівська округа. ЦСУ УСРР. Харків, 1926. 58 с. (Матеріали до опису округ УСРР).
10. Політ-економічний опис Проскурівської округи за даними 1930 року. [Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник]. Хмельницький: ХмЦНТЕІ, 2010. 80 с.
11. Бюлетень X Подольской Губернской Конференции КП(б)У 6-7 мая 1924. № 1. 31 с.; № 2. 21 с.; № 3. 13 с.; Отчет Проскуровского Окрпаркома за период работы от 4 по 5 окрпартконференции (с марта по 25 ноября 1923 г.). Проскуров: гос. типография, 1923. 48 с.
12. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1921 / Ольга Мовчан / Ред. рада В. М. Литвин (гол.) та інші; Ред. колегія В. А. Смолій (гол.) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 289 с.
13. Гринько Г. Ф. К вопросу о районировании (вместо вступления) / Г. Ф. Гринько. Материалы по районированию Украины. Харьков: Госплан УСРР, 1923. С. IX-XVII.
14. Вологодцев І. К., Ключков І. К. Описание губерний и округов /Материалы по районированию Украины. Харьков: Госплан УСРР, 1923. С. 45-96.
15. Буценко А. И. К вопросу о районировании Украины / А. И. Буценко. Харьков: Госполитиздат Украины, 1925. 54 с.
16. Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. Кам'янець-Подільський: ПП "Медобори-2006", 2011. 360 с.
17. Горліс-Горський Ю. Отаман Хмара / "Ми ще повернемось!": Спогади. Поезії. Документи. Листування / Р М. Коваль. Бібліотека Історичного клубу "Холодний Яр". Київ: Історичний клуб "Холодний Яр". Вінниця: ДП "ДКФ", 2012. С. 191-230.